

V. ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ

ΤΟ ΘΕΜΑ Στό σημείο πού φτάσαμε μπορούμε ν' αντικρίσουμε τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς γνωσιοθεωρίας, τί εἶναι ἡ ἀλήθεια στὴν πραγματικὴ τῆς ἔννοια.

Ἡ ἀνάλυση πού θὰ κάνω στίς παρακάτω σελίδες θὰ μοῦ ἐπιτρέψει ν' ἀντικρίσω συνολικότερα τὸ σημαντικότερο αὐτὸ γιὰ τὴ ζωὴ φαινόμενο, πού τὸ λέμε ἀλήθεια, σωστὴ γνώση, ἐπιστήμη, καὶ μαζί θὰ μοῦ δώσει τὴν εὐκαιρία νὰ ξαναπιάσω τὰ βασικότερα προβλήματα τῆς γνωσιοθεωρίας, νὰ τὰ ἐξετάσω ἀπὸ τὴ δική μου θέση καὶ νὰ ὀλοκληρώσω προχωρώντας τὴν ἀποψή μου γιὰ τὸ γνωστικὸ φαινόμενο γενικά.

Ἡ ΑΛΗΘΕΙΑ Παραδέχονται γενικά, πὼς ἡ
ΧΑΡΑΧΤΗΡΙΖΕΙ ΤΙΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ἔννοια τῆς ἀλήθειας βρίσκεται
σὲ στενὴ σχέση μὲ τὴ νόηση, τὴ
διανοητικὴ ἐργασία στὸ σύνολο. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι κανένα πράμα, μιὰ ὄντοτητα πού ἔχει ὑπόσταση, οὔτε μιὰ ἰδιότητα ἐμπειρική, πού βρίσκεται στὰ πράματα παρὰ μιὰ «θεωρητικὴ ἀξία», κάτι πού χαρακτηρίζει τίς κρίσεις, δηλαδὴ τίς σχέσεις ἀνάμεσα στ' ἀντικείμενα. Τὰ φυσικὰ πράματα, ὁ βράχος ἐκεῖ κάτω, ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, τὰ χρώματα τοῦ οὐράνιου τόξου, ἓνας πόνος, μιὰ λύπη, μιὰ χαρά, δὲν μποροῦν νὰ εἶναι μονάχα τους, στὴν ἀντικειμενικὴ τους ὑπόσταση, οὔτε ἀλήθεια οὔτε ψέμα. Οἱ ἔννοιες ἀλήθεια καὶ ψέμα προβάλλουν ἀπὸ τὴ στιγμή πού προχωροῦμε σὲ κρίσεις, ἅμα σκεφτοῦμε: αὐτὸ ἐκεῖ εἶναι βράχος, ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη βρίσκεται στὴν Ἀθήνα, νιώθω δυνατὸ πόνος εἴτε εὐχαρίστηση.

Ὁ Πλάτων ἔγραφε: «δόξη μὲν ἐπιγίγνεσθον ψεῦδος τε καὶ ἀληθές» (Φίληβ. 37 c), ὁ Ἀριστοτέλης: «συμπλοκὴ γὰρ νοημάτων ἐστὶ τὸ ἀληθές ἢ ψεῦδος» (Περὶ ψυχῆς III 8. 432 a 11) καὶ πιὸ ἀναλυτικά: «οὐ γὰρ ἐστὶ τὸ ψεῦδος καὶ τὸ ἀληθές ἐν τοῖς πράγμασι... ἀλλ' ἐν διανοίᾳ» (Μεταφ. V 4. 1027 b 25). Τὸ ἴδιο διδάσκουν καὶ οἱ σχολαστικοί. Ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης σχεδὸν ἀντιγράφει τὸν Ἀριστοτέλη: «in rebus neque veritas neque falsitas est nisi per ordinem ad intellectum» (Sum. th. I, 17,1) καὶ μὲ τίς ἴδιες πάνω κάτω λέξεις τὸ εἶπε καὶ ἡ νεοσχολαστικὴ φιλοσοφία: «La vérité n'est pas un attribut absolu ni des choses de la nature ni des objets de la pensée: elle consiste dans un rapport» (Mercier, Critériologie, σ. 19). Τὸ 17ο αἰῶνα ὁ Hobbes γράφει: «Verum et falsum attributa sunt non rerum, sed orationis» (Leviathan, I, 4) καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο σκέφθηκαν οἱ περισσότεροι ὡς τίς μέρες μας. Γιὰ τὸ Lotze οἱ ἀλήθειες δὲν ὑπάρχουν παρὰ ἰσχύουν. Τὴ συνάφεια αὐτὴ μὲ τὴ νύηση τὴν τονίζουν πολὺ. Τὸ ἀληθινὸ εἶναι μέσα στὸ νοῦ. Ἐξω ἀπὸ τὴ νόηση ὑπάρχει τὸ πολὺ ἡ πραγματικότητα. «Le vrai ... n' existe que dans l' intelligence. En dehors de l' intelligence la vérité n' existe pas, mais seulement la réalité» (Rabier, Psychol., σ. 487). Ὅμοια διδάσκουν οἱ νεοκαντιανοί

(πρβ. Windelband, Εισαγ. σ. 196) και την ίδια αντίληψη τη βλέπουμε στα προχειρότερα έγχειρίδια. Ο Becher στην Εισαγωγή του φτάνει, όπως ο Αριστοτέλης κι οι σχολαστικοί, στο συμπέρασμα, πώς κρίσεις είναι παντού οι φορείς της ιδιότητας αλήθεια ή ψέμα (σ. 48).

Ἡ αντίληψη αὐτή, ὅσο παλιὰ κι ἂν εἶναι, σήμερα μᾶς φαίνεται στενή. Ἀναμνήσεις καὶ προσδοκίες παρουσιάζουν στὸ βάθος τὰ γνωρίσματα πὸν τὰ χαρακτηρίζουμε γι ἀλήθεια ἢ τὸ ἀντίθετό της, κι εἶναι πιθανὸ πὸς κάθε πνευματικὴ ἐνέργεια, ἕνα αἰσθημα, μιὰ παράσταση, ἔχουνε τὸ συναισθηματικὸ τόνο τῆς ἀσφάλειας, πὸν εἶναι τὸ βαθύτερο χαρακτηριστικὸ τῆς ἀλήθειας, ὅπως θὰ ἰδοῦμε. Στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀλήθεια σημαίνει πραγματικὸ. Ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ Heidegger με τὴν ἐτυμολογία α στερητικὸ καὶ λήθη, κάτι δηλαδὴ πὸν ξεπηδᾷ ἀπὸ τὴ θολοῦρα τῆς ὑπαρξης, εἶναι καταδυνάστευση τῆς ἐννοίας.

ΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ Ὡστόσο περιορίζοντας ἐδῶ τὴν ἔρευνα στὶς κρίσεις παρατηροῦμε πὸς μὲ τὸ γνώρισμα ἀλήθεια καὶ τὸ ἀντίθετό της χαρακτηρίζουμε κρίσεις διαφορετικὲς στὴ βάση. Ἀπὸ τίς κρίσεις : ὁ ἥλιος λάμπει, ὁ Λευκὸς Πύργος εἶναι στὴ Θεσσαλονίκη, ἢ Ἑλληνικὴ Ἐκπαιδευτικὴ ἄρχισε τὸ 1821, οἱ τρεῖς γωνίες τοῦ τριγώνου εἶναι ἴσες μὲ δύο ὀρθές, $(\alpha + \beta)^2 = \alpha^2 + 2\alpha\beta + \beta^2$, οἱ τρεῖς πρῶτες μὲ ὅλη τὴν ἐσωτερικὴ τους διαφορὰ ἀναφέρονται στὴν πραγματικότητα, φανερώνουν δηλαδὴ πὸς στὴν πραγματικότητα εἶναι ἢ γίνεται κάτι, ἐνῶ οἱ δυὸ τελευταῖες ἔχουν νὰ κάνουν μὲ παραστάσεις ἢ ἐννοίές μας καὶ φανερώνουν τίς ἀναφορὲς πὸν βρίσκουμε ἀνάμεσα στὶς πνευματικὲς αὐτὲς εἰκόνας. Ἀναφέρονται δηλαδὴ σὲ παραστάσεις πὸν ἔχουμε στὴ διάνοια, χωρὶς νὰ σκοτιστοῦν γιὰ τὸ πὸς γεννήθηκαν αὐτὲς καὶ σὲ τί ἀντιστοιχοῦν. Τὶς πρῶτες τίς ὀνομάζουν πραγματικὲς ἀλήθειες, τίς τελευταῖες λογικὲς ἀλήθειες ἢ, ὅπως ἔλεγε ὁ Leibniz : vérités de fait καὶ vérités de raison.

Γιὰ τὴν ἀπλοϊκὴ, τὴ φυσικὴ νὰ ποῦμε ἀντίληψη, πραγματικὴ ἀλήθεια σημαίνει πὸς κάτι εἶναι ἔξω ἀπὸ μένα ἔτσι ὅπως τὸ συλλογιέμαι ἐγὼ εἶτε πὸς ἢ νόσή μου συμφωνεῖ μὲ τὸ πράμα. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ προϋποθέτει πὸς ὑπάρχει πραγματικότητα ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ νόση, δηλαδὴ μιὰ πραγματικὴ ὑπερβατικὴ, καὶ μ' αὐτὴ συμφωνεῖ ἢ νόσή μου. Γι αὐτὸ ἀκολουθώντας τὴν ἀποψη αὐτὴ τὴν πραγματικὴ ἀλήθεια τὴ λέμε ὑπερβατικὴ ἀλήθεια. Μποροῦμε ὅμως νὰ τὴν ποῦμε καὶ ρεαλιστικὴ ἀλήθεια.

Ἀντίθετα οἱ λογικὲς ἀλήθειες φανερώνουν σχέσεις ἀνάμεσα σὲ στοιχεῖα, πὸν βρίσκονται μέσα στὴ διάνοια, πὸς εἶναι immanent, «ἐνυπάρχουσι» στὴ διάνοια ὅπως θάλεγε ὁ Αριστοτέλης. Σωστὲς εἶναι οἱ γνώσεις μου, ἂν κατορθώσω νὰ βρῶ τίς κανονικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς παραστάσεις καὶ στὶς ἐννοίές μου.

Στην περίπτωση αυτή ἀλήθεια σημαίνει λογική κανονικότητα. Τὴν ἀλήθεια αὐτὴ τὴ λέμε immanent. Μποροῦμε νὰ τὴν ποῦμε καὶ ἰδεαλιστική, ὅπως τὴν πρώτη τὴν εἴπαμε ρεαλιστική. Τὴ διάκριση αὐτὴ τὴν εἶδαμε καὶ ἄλλοῦ, μιλώντας γιὰ τὸν Κάντ, (σ. 125) καὶ ὀνομάσαμε ἐκεῖ τις γνώσεις τῆς μιᾶς κατηγορίας ἐμπειρικές, τις ἄλλες προεμπειρικές (a priori), καθαρὰς κλπ. καὶ χαρακτηρίσαμε τις πρώτες σὰν ἐνδεχομενικές (contingentes), τις δευτέρες σὰν ὑποχρεωτικές καὶ μὲ καθολικὸ κύρος.

Οἱ λογικὲς ἀλήθειες ὅμως ἔχουν τὸ γνώρισμα αὐτό, ὅπως ξέρουμε, στὴν τυπικὴ ἔννοια. Ἄν βάλω πὼς τὰ μέταλλα λυώνουν σὲ 100 βαθμούς, πρέπει ὑποχρεωτικὰ νὰ δεχτῶ πὼς καὶ τὸ σίδηρο θὰ λυώσει στὴν ἴδια θερμοκρασία. Ἡ κρίση μου ὅμως στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι μόνον τυπικὰ σωστὴ ὄχι καὶ οὐσιαστικά, δηλαδὴ στὰ μέρη τῆς, στὴν ὕλη τῆς ὅπως λέμε. Ἔτσι φτάνουμε σὲ μιὰ νέα διαίρεση, σὲ ἀλήθειες ὕλικές καὶ ἀλήθειες τυπικές.

ΤΟ ΑΛΗΘΙΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΩΣΤΟ Κοντολογίς ἔχουμε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἀλήθειες πραγματικές, ὑπερβατικές, ρεαλιστικές, ὕλικές, ἀπὸ τὴν ἄλλη λογικές, immanent, ἰδεαλιστικές καὶ τυπικές. Ἡ βασικὴ τους διαφορὰ εἶναι, πὼς οἱ πρώτες σχετίζονται μὲ τὴν πραγματικότητα, οἱ ἄλλες μὲ τις σκέψεις, τις παραστάσεις καὶ ἐννοίές μας.

Τὴ διάκριση αὐτὴ τὴν ἔκανε νωρίτερα ἀπὸ τοὺς γνωσιοθεωρητικούς ὁ λαός. Ἀληθινὸς λέγει τις κρίσεις ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν πραγματικότητα, ἐνῶ γιὰ τις ἄλλες μεταχειρίζεται τὴ λέξη σωστό. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ ἥλιος λάμπει, πὼς ὁ ἀδερφός μου μου ἤρθε ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ, ἐνῶ ὁ συλλογισμὸς ἢ ὁ λογαριασμὸς εἶναι σωστός, εἶναι σωστό πὼς οἱ τρεῖς γωνίες τοῦ τριγώνου κάνουν δυὸ ὀρθές, ἐπίσης εἶναι σωστὴ ἢ πληροφορία, πὼς ὁ ἀδελφός μου ἤρθε ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ.

Ἡ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΑΛΗΘΕΙΑ Ἐξετάζω πρώτα τὴν πραγματική, ὑπερβατική, ρεαλιστικὴ εἶτε ὕλική, ὅπως εἴπαμε, ἀλήθεια.

Γιὰ τὴ φυσικὴ ἀντίληψη ἔξω ἀπὸ μᾶς ὑπάρχει μιὰ πραγματικότητα μὲ διάφορες ἰδιότητες καὶ μὲ σταθερὰς σχέσεις ἀνάμεσά τους καὶ ὁ νοῦς βρίσκει αὐτὲς τις ἰδιότητες καὶ τις σχέσεις. Ὁ ἀπλοϊκὸς ἄνθρωπος καὶ μεις ὅλοι στὴν πραχτικὴ ζωὴ φανταζόμαστε, πὼς ὁ νοῦς σχηματίζει κάποια εἰκόνα, ἕνα ἀντίγραφο ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, καὶ ἅμα τὸ ἀντίγραφο αὐτὸ συμφωνεῖ μὲ τὸ πρωτότυπό του, λέμε πὼς ἡ γνώση μας εἶναι σωστὴ. Ἀληθινὸ εἶναι κάτι, ὄχι γιὰτὶ ἐμεῖς τὸ σκεφτόμαστε ἔτσι, παρὰ τὸ σκεφτόμαστε ἔτσι, γιὰτὶ τέτοιο εἶναι στὴν πραγματικότητα. «Ὁὐ γὰρ διὰ τὸ ἡμᾶς οἶσθαι ἀληθῶς σε λευκὸν εἶναι εἰ σὺ λευκός,

ἀλλὰ διὰ τὸ σὲ εἶναι λευκὸν ἡμεῖς οἱ φάντες τοῦτο ἀληθεύομεν» (Ἀριστοτ., Μεταφ. IX 10. 1051 b 7).

Ἀλήθεια στὴν ἔννοια αὐτὴ εἶναι συμφωνία τῆς νόησης μὲ τὰ πράματα, *adaequatio* εἴτε *conformitas rerum et intellectus*, ὅπως ὀρίζουν οἱ σχολαστικοὶ ἢ ὅπως γράφει ὁ Spinoza «*Idea vera debet convenire cum suo ideato*» (*Ethica I*, prop. XXX). Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Leibniz καὶ σύμφωνα μ' αὐτὸν ὁ Wolff: «*Consensus iudicii nostri cum obiecto seu re repraesentata*» (*Philosophia rationalis, sive logica* § 505).

Τὴ συμφωνία αὐτὴ τὴ δέχονται φυσικὰ σὲ διάφορους βαθμοὺς ἀνάλογα μὲ τὴν ἀντίληψη ποὺ ἔχουν γιὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ ἔξωτερου κόσμου.

Πρῶτα στὴν ἀπόλυτῃ υπερβατικῇ καὶ ρεαλιστικῇ ἔννοια. Ἐξω ἀπὸ μᾶς εἶναι μιὰ πραγματικότητα μὲ τὶς ἰδιότητες καὶ τὶς σταθερές τῆς σχέσεις, πράματα ἄσπρα, μαῦρα, κόκκινα, στρογγυλά, ἴσια, μεγάλα, μικρά, ἀλήθειες δηλαδὴ ἔτοιμες, κατωμένες, σταθερές, καὶ ὁ νοῦς δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ τὶς βρῆσκει.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀντίληψη τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀπλοικοῦ ρεαλισμοῦ καὶ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ὅπως καὶ τῆς παλαιότερης φιλοσοφίας. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία πολὺ νωρὶς προσπαθεῖ νὰ βρεῖ τὸ σταθερὸ, τὸ ὄντως ὄν, τὸ ἀπόλυτο. Ὁ Παρμενίδης διδάσκει πὼς ἡ διάνοια βρῆσκει τὸ ἀπόλυτο καὶ τὸ χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «ὡς ἀγέννητον ἔδον καὶ ἀνώλεθρόν ἐστιν, οὐλον, μονογενές τε καὶ ἀτρεμές ἢδ' ἀτέλεστον» (ἀπόσπ. 8). Τέτοιες ἐπίσης εἶναι οἱ ἰδέες τοῦ Πλάτωνα καθὼς καὶ οἱ ἔμφυτες ἔννοιες τῶν σχολαστικῶν καὶ τοῦ Descartes.

Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ τῆς ἀλήθειας τὴν ἔβαλε, ὅπως ἦταν φυσικό, γιὰ βάση τῆς διδασκαλίας τῆς ἡ χριστιανικῆς θεολογίας. Ἡ πρώτη καὶ σταθερὴ ἀλήθεια (*stabilis veritas*) εἶναι ὁ θεὸς καὶ σ' αὐτὸν ἔχουν τὴν ἔδρα τους οἱ αἰώνιες ἀλήθειες, ὅπως διδάσκει ὁ Ἀθγουστίνος, μὲ ἀναμνήσεις νεοπλατωνικῆς. Τὸ ἴδιο ἀργότερα οἱ κορυφαῖοι τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας. Ὑπάρχει μιὰ πρώτη ἀλήθεια, πρότυπο καὶ ὑπόδειγμα στὶς ἄλλες: «*Veritas prima una est, prototypus et exemplar omnis veri*» (Alb. Magnus, *Sum. th.*, I, 25, 2). Ὁ Descartes δέχεται πὼς οἱ μαθηματικῆς ἀλήθειες εἶναι αἰώνιες καὶ ὁ Malebranche παραδέχεται πὼς ὑπάρχουν «ἀναγκαῖες ἀλήθειες» (οἱ μαθηματικῆς, μεταφυσικῆς καὶ ἠθικῆς), ποὺ «εἶναι ἀκίνητες ἀπὸ τὴ φύση τους καὶ ποὺ τὶς ὄρισε ἡ θέληση τοῦ Θεοῦ...» Ὅλες οἱ ἄλλες εἶναι ἀλήθειες συμπτωματικῆς (=contingentes) (*Recherche de la vérité* I, 3) ἢ ὅπως τὸ λέγει μὲ τὴ ρητορικὴ του διατύπωση ὁ περίφημος καρδινάλιος Bossuet: «*En quelque temps donné ou en quelque point de l'éternité, pour ainsi parler, qu'on mette un entendement, il verra ces vérités comme manifestes; elles sont donc éternelles*» (*Log.* I, ch. 36).

Αὐτὴ εἶναι στὴ γενικότερη ἔννοια ἡ σχολαστικὴ ἀντίληψη τῆς ἀληθείας. Ἡ ἀλήθεια σὰν κάτι ἀντικειμενικό, ὀρισμένο ἀπὸ τὴ θεϊκὴ βούληση, ἀνώτερο καὶ πῶς καλοθεμελιωμένο ἀπὸ τὸ σύμπαν. «Ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ παρελεύσονται οἱ δὲ λόγοι μου οὐ μὴ παρέλθωσι». Ἡ μυστικὴ διάθεση ἀπαιτεῖ νὰ κυριαρχήσῃ ἡ

ἀλήθεια κι ἂν ἀκόμα πρόκειται νὰ χαθεῖ ὁ κόσμος. «Erit igitur veritas, etiamsi mundus intereat» (Αἰγυσινοῦ, Soliloquia II, 2).

Κάτι ὁμοιο ὑποστηρίζει ἀπὸ τῆ δικῆ του ἀποψη ὁ Hegel, πὼς ὁ νοῦς δηλαδὴ γνωρίζει τὸ ἀπόλυτο. Νόηση κι ἀντικειμενικός κόσμος γιὰ τὸν Hegel εἶναι στὸ βάθος τὸ ἴδιο πράμα, ἀφοῦ ὁ ἐξωτερικός κόσμος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ νοῦς πού ἐγινε ἀντικείμενο (πρβ. σ. 195). Στὴν ἀντίληψη λοιπὸν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ὁ νοῦς ξαναγνωρίζει τὸν ἑαυτό του. Γι' αὐτὸ ἀλήθεια εἶναι ἡ συμφωνία τοῦ ἀντικείμενου μὲ τὸν ἑαυτό του.

Στὴν καθαρὴ σχολαστικὴ ἀντίληψη ξαναγνωρίζει ὁ Victor Cousin, πού παραδέχεται πὼς ὁ νοῦς φτάνει σὲ ἀλήθειες ἀπόλυτες, πού δὲν τις φκιάχνει ὁ ἴδιος, παρὰ τίς βρίσκει. «Οἱ ἀπόλυτες ἀλήθειες λοιπὸν εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ τὴ συνείδηση» (Du Vrai, σ. 33). Ὅταν λέμε πὼς υπάρχουν ἀληθινὲς κι ἀναγκαῖες ἀρχές, ἐννοοῦμε πὼς αὐτὲς ἰσχύουν κι ἂν λείπει ἡ δικῆ μας ἡ συνείδηση. «En fait, quant nous parlons de la vérité des principes universels et nécessaires, nous ne croyons pas qu' ils ne soient vrais que pour nous; nous les croyons vrais en eux-mêmes, et vrais encore quand notre esprit ne serait pas là pour les concevoir. Nous les considérons comme indépendants de nous» (σ. 58). Κι ὁ δρόμος φέρνει ὅπου ἦταν φυσικὸ νὰ φέροι. Οἱ ἀπόλυτες ἀλήθειες «ὑποθέτουν ἓνα ὄν ἀπόλυτο ὅπως ἐκεῖνες καὶ σ' αὐτὸ ἔχουν τὸ τελευταῖο τους θεμέλιο» (σ. 70). Στὰ ἴδια νερὰ ἀρμενίζει ὁ Husserl κι ἡ σχολή του, πού ἰσχυρίζεται, πὼς ἡ ἀλήθεια εἶναι πάνω ἀπὸ χρόνο κι ἀπὸ ἀτομικὴ συνείδηση. «Ὅτι εἶναι ἀληθινὸ, εἶναι ἀπόλυτο, εἶναι καθ'αυτὸ ἀληθινὸ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι μιὰ καὶ ἡ ἴδια». Δὲν εἶναι φαινόμενο ἀνάμεσα στὰ φαινόμενα, κάτι πού γίνεται σὲ μιὰ συνείδηση. Τὸ μερικὸ ψυχικὸ φαινόμενο, τὸ γεγονός, εἶναι ἀτομικὸ, ὀρισμένο χρονικὰ, ἐνῶ ἡ ἀλήθεια εἶναι πάνω ἀπὸ τὸ χρόνο. «Ὅσα νιώθουμε (στὴ συνείδησή μας) εἶναι πραγματικὲς λεπτομέρειες, χρονικὰ ὀρισμένες, ἐρχονται καὶ περνοῦν. Ἡ ἀλήθεια ὁμῶς εἶναι «αἰώνια» ἢ καλύτερα εἶναι ἰδέα καὶ σὰν τέτοια πάνω ἀπὸ χρόνο» (Log. Unters. I, 117 κ. ἐ.). Ὁ M. Palágyi, ὁ οὐγγρογεμανὸς φιλόσοφος (1859—1924), γράφει: «Ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι πρόσκαιρη, χρονικὴ, ὅπως τὸ φαινόμενο τῆς νοητικῆς ἐργασίας, τῶν ἐντυπώσεων. Γνώση εἶναι «νὰ καταλάβουμε (νὰ πιάσουμε) τὸ αἰώνιο μέσα στὸ πρόσκαιρο» (Die Logik auf die Scheidewege, 1903, σ. 87). (Οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὸν Eisler, III, 452 κ. ἐ.).

* Ἄλλοι τῆ συμφωνία μὲ τὴν πραγματικότητα δὲν τὴν ἐννοοῦν ἀπόλυτα παρὰ σὰν ἀντιστοιχία, δηλαδὴ σὰ συμφωνία μὲ τὸ φαινόμενο, μὲ μιὰ πραγματικότητα, ὅπως παρουσιάζεται σ' ἐμᾶς. Αὐτὴ εἶναι λ.χ. ἡ ἀποψη τοῦ κριτικοῦ ρεαλισμοῦ καὶ καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ τοῦ καντιανοῦ ρελατιβισμοῦ (φαινομενισμοῦ). Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀληθινὲς εἶναι οἱ γνώσεις μας, ὅταν συμφωνοῦν μὲ τίς ἐποπτεῖες μας, δηλαδὴ μὲ τὴν πραγματικότητα, ὅπως μᾶς τὴν παρουσιάζουν οἱ αἰσθήσεις κι ἡ νόησή μας. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γι ἀντιγραφή (ἀπεΐκασμα) τοῦ ἀντικείμενου ἀπὸ τὸ νοῦ παρὰ γιὰ ἀντιστοιχίαι ἀνάμεσα στὸ ἀντικείμενο καὶ στὴ νόηση. Στὴν πραγματικότητα δηλαδὴ εἶναι οἱ ἀφορμὲς πού γεννοῦν τίς εἰκόνες στὴ νόηση καὶ ἀνάμεσα στίς ἀφορμὲς καὶ στίς εἰκόνες ὑπάρ-

χει σταθερή αντίστοιχία. Τὸ νοητικὸ μας περιεχόμενο ἄρα δὲν εἶναι ἀντίγραφο οὔτε εἰκόνα στὴν κυριολεχτικὴ ἔννοια παρὰ σύμβολα ποὺ ἔχουν σταθερὴ ἀντίστοιχία μὲ δορισμένες ἰδιότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, μὲ ἀφορμὲς δηλαδὴ ποὺ εἶναι ἔξω καὶ πέρα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, μ' ἄλλα λόγια ὑπερβατικὲς πάντα. Αὐτὸ διδάσκουν ρεαλιστές, ὅπως ὁ Kühle, ὁ H. Maier, ὁ Volkelt κλπ.

Γιὰ τὸν κριτικὸ ρεαλισμὸ νόηση καὶ πραγματικότητα μένουν χωρισμένες καὶ ἡ γνώση εἶναι πάντα μιὰ σχέση ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτές. Ἡ πραγματικότητα ὡστόσο δὲν εἶναι τέτοια, ὅπως τὴ νιώθω ἐγώ. Ἔτσι ὅμως ἀνοίγει, καθὼς ξέρομε, ὁ δρόμος γιὰ τὸν ἀπόλυτο ἰδεαλισμὸ. Ἀφοῦ τὸν κόσμον δὲν τὸν παριστάνω ὅπως εἶναι στὴν πραγματικότητα, παρὰ τὸν μεταφράζω στὴ γλώσσα τοῦ νοῦ, γεννιέται ἡ ὑποψία, μήπως ὅλα αὐτὰ ποὺ λέμε ἐξωτερικὴ πραγματικότητα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ γλώσσα αὐτὴ μονάχα, δηλαδὴ δημιούργημα ὑποκειμενικὸ, κάτι ποὺ γεννᾶει ἡ συνείδηση. Μήπως «ὁ κόσμος εἶναι οἱ παραστάσεις μου»; Αὐτὴ εἶναι, καθὼς ξέρομε, ἡ ἀποψη τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν ἔχει νόημα νὰ μιλοῦμε γιὰ ἐξωτερικὸν κόσμον καὶ ἀλήθεια σημαίνει λογικὴ κανονικότητα ἢ, ὅπως λένε καὶ διαφορετικὰ, συμφωνία τῆς νόησης μὲ τὸ ἑαυτὸ της. Μιὰ κρίση εἶναι ἀληθινὴ (κυριολεχτικότερα θὰ ποῦμε σωστὴ), ἂν τὴ σχηματίσαμε σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους καὶ τοὺς κανόνες τῆς νόησης, ἀφοῦ ἡ νόηση, ἡ συνείδηση, γεννᾶει τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον.

Στὴν ἀρχαιότητα τὸν ὑποκειμενισμὸ καὶ τὸ φαινομενισμὸ τὸν διδάξαν οἱ σοφιστές. Τὴ σοφιστικὴ ἀποψη τὴ διατυπώνει ὁ Πλάτων: «Ἀληθὴς ἄρα ἐμοὶ ἢ ἐμῇ αἴσθησις», «τὰ φαινόμενα ἐκάστω τιῦτα καὶ εἶναι» (Θεαίτ. 160 c, 158 a) ἢ ὅπως γράφει ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς «πάντα εἶναι ὅπως πᾶσι φαίνεται» (Πυρρ. ὑποτ. I, 218). Τὸν ἰδεαλισμὸ τὸν πλησιάζουν οἱ νεότεροι σκεπτικοί. Γιὰ τὸν Καρνεάδη λ.χ. «φαντασία ἀληθὴς μὲν ἐστίν, ὅταν σύμφωνος ἢ τῷ φανταστῷ» (Σέξτ. Ἐμπειρ., Πρὸς μαθημ. I, 168), δηλαδὴ ἀλήθεια εἶναι συμφωνία ἀνάμεσα στὶς παραστάσεις. Ὁ Αἰνησίδημος πάλι φρονεῖ πὺς «ἀληθὴ μὲν εἶναι τὰ κοινῶς πᾶσι φαινόμενα» (Σέξτ., Πρὸς μαθημ. II, 8), δηλαδὴ ἀλήθεια εἶναι κάτι ποὺ τὸ παραδέχονται γιὰ σωστὸ ὅλον.

Στὶς τελευταῖες του συνέπειες ἔφεραν τὸν ἰδεαλισμὸ οἱ νεότεροι καὶ περισσότερο ἢ κριτικὴ φιλοσοφία (Κάντ, διάδοχοί του, νεοκαντιανοί). Ὁ καντιανὸς ὁρισμὸς τῆς ἀλήθειας εἶναι «συμφωνία μὲ τοὺς νόμους τοῦ νοῦ», «συμφωνία νοημάτων μὲ τοὺς νοητικὸς νόμους, ἄρα ἀνάμεσά τους». Ἡ ἀλήθεια στὴν οὐσία εἶναι τυπικὴ, ἀσχετὴ μὲ κάθε ἀντικείμενο. Ἡ κρίση: ὅλα τὰ σώματα εἶναι ἑκτάτα, εἶναι ὑποχρεωτικὴ καὶ αἰώνια ἀληθινὴ καὶ ἂν ὑπάρχουν σώματα καὶ ἂν δὲν ὑπάρχουν. Ἡ ἑκταση εἶναι κάτι υποκειμενικὸ, ποὺ ἐμεῖς τὸ βάζουμε στὰ σώματα, ἀνεξάρτητη λοιπὸν ἀπὸ κάθε ἐμπειρία, εἶναι δηλαδὴ a priori. Τὰ ἴδια λέει οἱ ἄμεσοί του διάδοχοι καὶ μὲ περισσότερη συνέπεια καὶ ἐπιμονὴ ὑποστηρίζουν τὴν ἰδεαλιστικὴ ἀποψη οἱ νεοκαντιανοί, ὅπως εἶδαμε (σ. 195). Ἀφοῦ σήκωσαν ἀπὸ τὴ μέση τὸ τελευταῖο ἀπομεινίδι τοῦ

ἔξωτερικὸν κόσμου, πού εἶχε κρατήσει ὁ Κάντ, τὸ καθαυτό, ἢ γνώση καταντάει καθαρὴ παράσταση καὶ ἡ ἀλήθεια μιὰ γνώση πού ἰσχύει γιὰ ὅλους. Ὁ Windelband δρίζει : «ἀλήθεια εἶναι κανονικότητα τῆς νόησης».

Ο ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ΜΟΝΙΣΜΟΣ Ὅπως ἦταν φυσικὸ ἐγιναν καὶ ἀπὸ τὶς δύο μεριεὶς προσπάθειες νὰ γενικεύσουν τὴν ἀποψή τους καὶ νὰ φτάσουν στὸ συμπέρασμα, πὼς ὑπάρχει ἓνα μονάχα εἶδος ἀλήθεια, πραγματικὴ εἴτε λογικὴ. Ρεαλιστὲς δηλαδὴ καὶ ἰδεαλιστὲς προσπάθησαν νὰ φτάσουν σ' ἓνα γνωσιοθεωρητικὸ μονισμό.

Ἄν σταθοῦμε στὴν ἀποψη τοῦ ἰδεαλισμοῦ, τὰ σύνορα ἀνάμεσα στὴν τυπικὴ καὶ στὴν ὕλικὴ ἀλήθεια χάνονται. Ὑπερβατικὴ ἀλήθεια δὲν ὑπάρχει, κάθε γνώση γίνεται λογικὴ, ἐνδονοητικὴ (immanent), τυπικὴ, ὅπως συνηθίζουμε νὰ λέμε.

Ἀντίθετα οἱ ρεαλιστὲς ἔχουν τὴν τάση ν' ἀνάγουν τὴ λογικὴ ἀλήθεια στὴν πραγματικὴ. Παίρνουν δηλαδὴ γι ἀντικείμενα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ νόηση ὄχι μόνο τὴν ἔξωτερικὴ πραγματικότητα ἀλλὰ καὶ τὰ νοητικὰ πλάσματα (ἀριθμὸς, σημεῖο, εὐθεία, ἐπιφάνεια, σχῆμα), πού μ' ἓνα ὄνομα τὰ λέμε ἰδεατά, καὶ ἔτσι φτάνουν σ' ἓνα συνολικὸ ὄρισμὸ τῆς ἀληθείας : συμφωνία τῆς νόησης μὲ τὸ ἀντικείμενό της.

ΤΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ Ἡ ἀλήθεια προβάλλει στὴ συνείδηση μὲ τέτοια ζωντάνια, νιώθουμε τέτοια ὀρμέμφυτη ἀσφάλεια γιὰ κεῖνο πού εἶναι ἢ μᾶς φαίνεται σωστὸ ἢ στραβό, ἀληθινὸ ἢ ψεύτικο, ὥστε δὲν πολυσκοτιζόμαστε νὰ τὸ δικαιολογήσουμε πιὸ πέρα οὔτε στὸν ἑαυτὸ μας οὔτε στοὺς ἄλλους, καὶ ἂν μᾶς παραφορτωθοῦν καταφεύγουμε σ' ἐμπειρικὲς ἀποδείξεις. Νιώθουμε τὴν ἀνάγκη νὰ πιᾶσουμε τὸν ἄπιστο ἀπὸ τὸ χέρι καὶ νὰ τοῦ δείξουμε, πὼς αὐτὸ εἶναι, ὅπως τὸ βλέπουμε ἢ ὅπως τὸ σκεφτόμαστε ἡμεῖς. Αὐτὸ λοιπὸν ἔκανε νὰ πιστέψουν ἀπὸ τὰ πιὸ παλιὰ χρόνια, πὼς ἡ ἀλήθεια ἔχει κάποια γνωρίσματα, κάποια κριτήρια ὅπως εἶπαν, πού μᾶς κάνουν νὰ τὴν ξεχωρίζουμε, καὶ προσπάθησαν νὰ ὀρίσουν τὰ γνωρίσματα αὐτά. Ἔτσι γεννήθηκε τὸ πρόβλημα γιὰ τὰ κριτήρια τῆς ἀληθείας, πού ἔκανε ἀρχαίους καὶ νεότερους νὰ κουράσουν ἀρκετὰ τὸ μυαλό τους.

Ἡ ἀλήθεια, ὅπως εἶπα, προβάλλει μὲ μιὰ φωτεινάδα, μὲ μιὰ ξαστεριά, πού φαίνεται νὰ ὑποχρεώνει τὴ συνείδηση. Τὴν ἰδιότητα αὐτὴ τὴν ἔχουν στὴν πρώτη γραμμὴ οἱ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸν ἔξωτερικὸν κόσμον, τὰ αἰσθήματα. Μὰ καὶ οἱ λογικὲς ἀλήθειες τὴν φωτεινάδα καὶ τὴν ζωηράδα φαίνεται νὰ ἔχουν γιὰ κριτήριον. Τὸ ἔσωτερικὸν μας μάτι σὰ νὰ βλέπει πὼς εἶναι σωστοὶ οἱ συλλογισμοὶ μας ἢ τὸ ἀντίθετο. Ἡ ἐνάργεια λοιπόν, ὅπως εἶπαν οἱ ἀρχαῖοι τὸ γνῶρισμ' αὐτό, ἢ evidentia ὅπως τὴν μετέφρασαν στὰ

λατινικά (γαλ. *évidence*), είναι τὸ κριτήριο τῆς ἀλήθειας, Ἀυτὴ εἶναι ἡ ἀντίληψη τοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ τοῦ ρεαλισμοῦ.

Ἀντίθετα οἱ ρασιοναλιστὲς διδάσκουν πὼς τὸ κύριο κριτήριο τῆς ἀλήθειας εἶναι ἡ λογικὴ κανονικότητα, τὸ νὰ μὴν ἔχει ἀντιφάσεις, ἐνῶ τὴν ἐνάργεια καὶ τὴν πειστικότητα αὐτοὶ τὴ δέχονται γιὰ συνέπεια. Ὅταν μιὰ γνώση εἶναι φτιαγμένη σύμφωνα μὲ τοὺς λογικοὺς κανόνες, ὅταν τῆς λείπει κάθε ἐσωτερικὴ ἀντίφαση, εἶναι ὑποχρεωτικὴ γιὰ ὅλες τὶς διάνοιες καὶ φαίνεται ἑάστερη, φωτεινὴ, «ἐναργής», *évidente*. Εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ πλατύνουμε τὴν ἄποψη αὐτὴ στὴν ἀντίληψη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, γιατί τὰ αἰσθήματα ὅπως καὶ τὰ συναισθήματα φαίνονται σὰ γνώσεις ἄμεσες καὶ δὲν ξέρω πὼς μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ λογικὴ κανονικότητα σὲ τέτοια φαινόμενα. Μόνο ὁ ἀπόλυτος ἰδεαλισμὸς μπορεῖ νὰ ἰσχυριστεῖ κάτι τέτοιο.

Οἱ δύο ἀντιλήψεις γιὰ τὸ κριτήριο πάλαιψαν στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας παράλληλα μὲ τὸ ρασιοναλισμὸ καὶ τὸν ἐμπειρισμὸ, τὸ ρεαλισμὸ καὶ τὸν ἰδεαλισμὸ. Στὴ νόηση, στὸ λόγο, εἶδαν τὸ κριτήριο τῆς ἀλήθειας πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους ἑλληνες φιλόσοφους, ὅπως ὁ Παρμενίδης, ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Ἀναξαγόρας, ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Σωκράτης καθὼς καὶ ὁ Πλάτων ἀπὸ τὴ δική του ἄποψη. Τὸν «ὀρθὸ λόγον» ἔχουν γιὰ κριτήριο τῆς ἠθικῆς ἀλήθειας ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ Στωικοί. Μὰ καὶ γενικότερα στὴ νόηση καὶ στὸ λογικὸ δίνει, καθὼς ξέρουμε, τὴ μεγαλύτερη βαρύτητα ὁ Ἀριστοτέλης καὶ στὴ βεβαιότητα, στὴν ἐνάργεια ποὺ γεννᾷ ὁ συλλογισμὸς βλέπει τὸ κριτήριο τῆς ἀλήθειας ὁ μαθητὴς καὶ διάδοχός του Θεόφραστος.

Ἄλλοι γιὰ βασικὸ κριτήριο παίρνουν τὴν ἐνάργεια, ποὺ στὴν πρώτη γραμμὴ τὴν ἔχουν τὰ αἰσθήματα, οἱ ἐντυπώσεις. Τὴν ἄποψη αὐτὴ τὴν ἀντιπροσωπεύουν συστηματικότερα οἱ Κυρηναῖοι. Ἡ ἐνάργεια εἶναι κάτι ποὺ χαρακτηρίζει τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ συναισθήματα, τὰ πάθη ὅπως ἔλεγον τὰ δύο αὐτὰ ψυχικὰ φαινόμενα οἱ Ἕλληνες. Στὰ λατινικά τὰ εἶπαν *passiones*. «Κριτήρια εἶναι τὰ πάθη καὶ μόνα καταλαμβάνεσθαι καὶ ἀδιάφευκτα τυγχάνειν» (Σέξτ. Ἐμπειρ., Πρὸς μαθητ. VII. 191).

Συνδυάζοντας τὶς δύο ἀπόψεις οἱ Στωικοὶ μόρφωσαν μιὰν ἀξιοσημείωτη ψυχολογικὴ θεωρία γιὰ τὰ κριτήρια τῆς ἀλήθειας, ποὺ ἀξίζει τὸν κόπο νὰ τὴ γνωρίσουμε.

Ἡ ἀπλὴ ἐντύπωση ποὺ δεχόμαστε παθητικὰ ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο δὲν εἶναι ἀκόμα γνώση. Γνώση γεννιέται, ὅταν ἡ συνείδηση πάρει ἐνεργητικὴ στάση ἀντίκρου σὲς ἐντυπώσεις, ὅταν τὶς ἐπιδοκιμάζει ἢ τὶς ἀποδοκιμάζει, τὶς ἀναγνωρίζει δηλαδὴ γιὰ σωστὲς ἢ ὄχι, τὶς ἀναφέρει ἢ ὄχι σ' ἓνα ἐξωτερικὸ ἀντικείμενο. Τὴν ψυχικὴ αὐτὴ ἐνέργεια οἱ Στωικοὶ τὴν ἔλεγον συγκατάθεση. Πότε μιὰ ἐντύπωση εἶτε μιὰ παράσταση κερδίζει τὴ συγκατάθεσή μας; πότε τὴν ἀναγνωρίζουμε γι ἀληθινὴ; Ὅταν προβάλλει στὴ συνείδηση μὲ τέτοια δύναμη καὶ ἐνάργεια, ἔτσι χτυπητὰ, ποὺ δὲν μπορούμε νὰ τῆς ἀρνηθοῦμε τὴ συγκατάθεσή μας ἢ ὅπως οἱ ἴδιοι λέν, ὅταν ἡ φαντασία (=παράσταση) εἶναι «ἐναργὴς καὶ πληκτικὴ» (=χτυπητὴ). Αὐτὴ εἶναι ἡ «καταληπτικὴ φαντασία» τῶν Στωικῶν. Τὴν ιδιότητα αὐτὴ τὴν ἔχουν οἱ ἐντυπώσεις, ὅταν

είναι σύμφωνες με την πραγματικότητα και φανερώνουν ιδιότητες που ανήκουν στα πράγματα. Στη γνωστική λειτουργία λοιπόν η ψυχή περνά από την εντύπωση, που είναι μιὰ παθητική κατάσταση, στην αντίληψη, δηλαδή στην ενέργεια, που είναι η καθαυτό φύση της. Στην πνευματική αυτή ενέργεια, που τή φαντάζονται σαν ένα τέντωμα, «έν τόνω και δυνάμει», όπως έλεγαν οι ίδιοι, είναι το κριτήριο της αλήθειας.

Τήν ιδιότητα αυτή, να φέρουν τόνο στην ψυχή και να την υποχρεώνουν σε συγκατάθεση, την έχουν πρώτα οι εντυπώσεις από τον έξω-τερικό και τον έσωτερικό κόσμο (αισθήματα, συναισθήματα), δεύτερο οι έννοιες που σχηματίζονται απ' αυτές χωρίς κόπο, αυτόματα να ποῦμε, κι ακόμα περισσότερο οι λογικές κι επιστημονικές έννοιες, οι προλήψεις ή κοινές έννοιες, όπως τις έλεγαν οι Στωικοί. Έτσι καταλαβαίνουμε, γιατί σύμφωνα με τους Στωικούς κριτήριο της αλήθειας είναι ή καταληπτική φαντασία κι ή πρόληψη.

Η στωική θεωρία για τα κριτήρια δέν μπόρεσε ν' αντίσταθει στην κριτική, που επίμονη κι εξαιρετικά άκονισμένη πρόβαλε τον 3ο π. Χ. αιώνα. Η πυρρωνική σκέψη είχε στόχο το στωικό δογματισμό. Πώς οι προλήψεις είτε οι κοινές έννοιες, οι άφηρημένες κι άπιαστες, μπορούν να είναι χτυπητές, («πληκτικαί»), να τεντώνουν την ψυχή και να τή βιάζουν σε συγκατάθεση, όπως οι εντυπώσεις του έξωτερικού κόσμου και σε μεγαλύτερο βαθμό ακόμα;

Γι αυτό ο Έπίκουρος κατάλαβε, πως ο μόνος τρόπος να γλυτώσει την επιστήμη από την απόλυτη σκέψη ή τή σχετικότητα ήταν ν' αναγνωρίσει για αποκλειστικά κριτήρια τις αισθήσεις. Η ένάργεια είναι το βασικό γνώρισμα της αλήθειας. «Πάντων δέ κρηγεις και θεμέλιος ή ενάργεια» (Σέξτ. Έμπειρ., Προς μαθημ. VII, 216), Αιτή όμως χαρακτηρίζει την αντίληψη μόνο. «Κριτήρια της αλήθειας είναι τας αισθήσεις και τας προλήψεις και τα πάθη» (Διογ. Χ, 31). Πάθη είναι για τον Έπίκουρο τα συναισθήματα, που τα νιώθουμε με την έσωτερική αίσθηση, προλήψεις πάλι οι τυπικές παραστάσεις, οι τύποι, τ' αποτυπώματα, που αφήνουν στην ψυχή οι παραστάσεις, όταν παρουσιαστοῦν πολλές φορές «μνήμη του πολλάκις έξωθεν φανέντος» (Διογ. Χ, 33). Τ' αποτυπώματα αυτά δένονται στενά με τις λέξεις και κάνουν να θυμόμαστε το όνομα ήμα εμφανιστοῦν τ' αντικείμενα ή αντίθετα, όταν προφέρουμε τ' όνομα, να ξεναπροβάλλει στη συνείδηση ή παράσταση. Σε τελευταία λοιπόν ανάλυση το μοναδικό κριτήριο για όλη μας τή νοητική περιουσία είναι οι αισθήσεις. Γι αυτό την άποψη του Έπίκουρου τή λέμε απόλυτο σενσουαλισμό.

Ο νεότερος ρασιοναλισμός βλέπει το χαρακτηριστικό της αλήθειας στη λογικότητα. Για το θεμελιωτή της νεότερης μεταφυσικής, τον Descartes, ή άμεση αντίληψη του έαυτού μας, ή συναίσθηση, πως είμαστε όντα που συλλογιούνται, είναι τόσο ξάστερη κι αυτονόγητη, που μάς επιβάλλεται και μάς υποχρεώνει να βγοῦμε από τή γενική άμφιβολία (cogito). Η βασική αυτή διαπίστωση, πως είμαι ένα υποκείμενο που συλλογιέται, είναι ή

πρώτη και θεμελιακή αλήθεια και κάθε άλλη πρέπει να έχει τον τύπο της, να επιβάλλεται δηλαδή με την άμεση φωτεινάδα και την ξαστεριά της, με το αυτονόητο, να είναι όπως αυτή *claire et évidente*. Το γνώρισμα αυτό το έχουν οι λογικές αλήθειες, ιδιαίτερα οι μαθηματικές. Όσο για τις εντυπώσεις από τον έξωτερικό κόσμο, η αλήθειά τους έχει για έγγυση τη θεϊκή φιλαλήθεια. Ο κόσμος είναι τέτοιος, όπως τον βλέπω, γιατί ο καλός θεός δεν μπορούσε να φτιάξει κάτι και να με αφήσει να βλέπω κάτι άλλο.

Για τον Κάντ υπάρχει μόνο ένα τυπικό και λογικό κριτήριο της αλήθειας: «συμφωνία της γνώσης με τους γενικούς και τυπικούς νόμους του νοῦ και του λόγου» καθώς και για τους νεοκατιανούς κι ειδικά για το γνωσιοθεωρητικό τους αντιπρόσωπο, τον Ernst Cassirer.

Άλλοι προσέχοντας το ψυχικό μέρος, αναγνωρίζουν, πώς η αλήθεια έχει στη φύση της το συναίσθημα της βεβαιότητας και πώς παρουσιάζεται στη συνείδηση με τον τόνο αυτό. Στη βεβαιότητα αυτή, στην πίστη να πούμε του λογικού στον εαυτό του, βλέπουν το κριτήριο της αλήθειας (πρβ. Sigwart, Λογική, I², 382). Άλλοι πάλι παρατηρούν, πώς η πιό ζωντανή ενέργεια δεν μπορεί να είναι έγγυση για την αλήθεια και πώς μονάχα η ενέργεια ύστερα από την απόδειξη δίνει το κύρος στη γνώση (Rabier, Λογική, σ. 369 κ.έ.). Την απόδειξη όμως τη θέλουν στην πράξη, στη σχέση μας με τον έξωτερικό κόσμο. Αν κάτι γίνεται, όπως το σκέφτομαι και το προβλέπω. Η επιβεβαίωση εκείνου που προλέγω «είναι το σημαντικότερο κι αποφασιστικότερο κριτήριο της αλήθειας» γράφει ο Jerusalem στην Εισαγωγή του (σ. 96). Για τον πραγματιστή η επιτυχία, η χρησιμότητα είναι το κριτήριο της αλήθειας. (Πρβ. Eisler III, 468 κ.έ.).

*Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ
ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ*

Η επισκόπηση που έδωσα παραπάνω έδειξε, πώς το πρόβλημα της αλήθειας ακολούθησε το μοιραίο δρόμο, που πέρασαν τα βασικότερα φιλοσοφικά προβλήματα, και γι αυτό δεν μπορούσε να μη φτάσει στο αδιέξοδο. Οι θεωρίες που είδαμε χωλαίνουν στη βάση τους. Ρεαλιστές κι ιδεαλιστές μ' όλες τους τις διαφορές και μ' όλες τις αντιθέσεις συναντιούνται σ' ένα σημείο. Κι οι δυο παραδέχονται την αλήθεια σά συμφωνία της νόησης με κάτι, με το αντικείμενό της λέν οι πρώτοι, με τον εαυτό της αντιλέγουν οι άλλοι.

Αν όμως εξετάσουμε κάπως προσεχτικότερα, βλέπουμε πώς αυτό που λέμε συμμορφία, *conformitas*, είτε όμολογία, *adaequatio*, του νοῦ με την πραγματικότητα είτε με τον εαυτό του δεν είναι πολύ ξεκαθαρισμένο. Πώς θ' αποδείξουμε τη συμφωνία αυτή; Για να πει κανείς, αυτό που έχω στο νοῦ μου είναι σύμ-

φωνα με το αντικείμενό του, χρειάζεται να ξέρει από πριν το αντικείμενο αυτό ή να έχει κανένα άλλο μέσο να το μάθει. Η μόνη όμως πληροφορία που έχω για ένα αντικείμενο είναι μοιραία ή σκέψη μου είτε η πνευματική εικόνα που έχω απ' αυτό. Πώς ή εικόνα του φίλου μου στον καθρέφτη μοιάζει με τον ίδιο μου να το κρίνω, γιατί βλέπω από τη μια μεριά το φίλο μου, από την άλλη την εικόνα του στον καθρέφτη. Ο καθρέφτης όμως δεν έχει κανένα μέσο να βεβαιωθεί για αυτό. Στην κατάσταση του καθρέφτη είμαι εγώ που παριστάνω τον εξωτερικό κόσμο. Το ίδιο ισχύει με μικρή παραλλαγή για τη λογική ή ιδεαλιστική αλήθεια. Στο σημείο αυτό έχουμε μια βασική δυσκολία, που δεν μπορούμε να την παραγνωρίσουμε.

Ένα άλλο σημείο που πρέπει επίσης να το προσέξουμε πολύ είναι, πώς με όσα κι αν είπαν οι φιλόσοφοι για διαφορές ανάμεσα στην πραγματική και τη λογική αλήθεια, ο νοῦς δεν τις χωρίζει ολότελα, τις βάζει στην ίδια κατηγορία και τους αναγνωρίζει κοινά γνωρίσματα. Ένα τέτοιο κοινό και βασικό γνώρισμα για κάθε αλήθεια είναι η εντύπωση, πώς βρήκαμε κάτι σωστό, κάτι που πάνω του μπορούμε να στηριχτούμε, να το πάρουμε βάση στη δράση μας. Το ψυχολογικό αυτό μέρος, την όψη τη συναισθηματική, πρέπει να την προσέξουμε πολύ. Το συναίσθημα της ασφάλειας, του ήσυχασμού, πώς κατέχουμε αξίες πολύτιμες, χρήσιμες στη ζωή, είναι από τα χαρακτηριστικότερα για κάθε αλήθεια.

Γεννιέται λοιπόν η ύποψια, μήπως στην ψυχική αυτή διάθεση και τοποθέτηση είναι η ουσία της αλήθειας. Αλήθεια θα είναι στην περίπτωση αυτή το πόρισμα της νοητικής λειτουργίας, όταν κάνει την εντύπωση πώς δεν έχει αντιφάσεις και πώς δε θα μās υποχρεώσει να την ξαναρχίσουμε. Μια γνώση είναι αληθινή, όταν μās φαίνεται τελειωτική, όταν έχουμε τη ββαιότητα πώς δε θα την ξαναπιάσουμε για να την ξανακοιτάξουμε και να την αλλάξουμε. Πολλές φορές αποδείχεται με τον καιρό πώς δεν ήταν τέτοια. Την ξανακοιτάξουμε, την αλλάζουμε, μα κι η καινούργια που βάζουμε στη θέση της έχει τα ίδια γνωρίσματα: το τελειωτικό, το κλεισμένο. Αλήθεια λοιπόν δεν είναι στην ουσία κάτι υπερβατικό, μια συμφωνία με την πραγματικότητα ή με τη νόηση παρά μια υποκειμενική κατάσταση, μια ψυχική διάθεση. Έτσι οι άνθρωποι μπορούν να πάρουν για αλήθειες ολότελ' αντίθετα, φτάνει οι περιστάσεις να δημιουργήσουν στην ψυχή τους τη διάθεση αυτή, την ασφάλεια δηλαδή πώς κατέχουν τελειωτικές γνώσεις.

Αυτή είναι η διαλεκτική αντίληψη της αλήθειας, που όμως δεν πρέπει να την παρεξηγήσουμε και να νομίσουμε πώς φέρνει στην αperiόριστη σχετικότητα ή και στο γνωσιοθεωρητικό νιχι-

λισμό. Οί άφορμές πού δίνουν τὸ αἶσθημα τῆς ἀσφάλειας καὶ τοῦ ἠσυχασμοῦ εἶναι ἀντικειμενικές, βρίσκονται στὴ μιὰ κι ἀδιαίρετη πραγματικότητα, τὴ νοητικὴ καὶ τὴν ὕλική. Γι αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ συμμορφία τοῦ νοῦ με τὴν πραγματικότητα παρὰ γιὰ μιὰ προσαρμογὴ τὸ πολὺ ἢ σωστότερα γιὰ μιὰ συνεργασία. Ἡ γνώση εἶναι μιὰ λειτουργία καὶ σ' αὐτὴν ἔχουνε ἀχώριστα τὴ θέση τους ἡ πραγματικότητα κι ἡ νόηση μαζί. Ἡ λειτουργία αὐτὴ δὲ φτάνει σὲ ἀποτελέσματα τελειωτικά παρὰ τραβάει τὸ δρόμο τῆς ἐξελιχτικά καὶ προοδευτικά. Σὲ κάθε στιγμή ἀπὸ τοὺς πολλοὺς τρόπους πού μποροῦμε νὰ βλέπουμε τὰ πράγματα εἶναι ἕνας πού ὑποχρεωτικά εἶναι ὁ πιὸ σωστός, ὁ πιὸ ἀληθινός, ὁ πιὸ τελειωτικός, ὁ πιὸ κλεισμένος γιὰ τὴ στιγμή ἐκεῖνη κι αὐτὸ ἀπὸ λόγους ἀντικειμενικούς, πραγματικούς.

Μὰ εἴτε ἔχουν τὸ γνώρισμα αὐτὸ οἱ γνώσεις πραγματικά εἴτε δὲν τὸ ἔχουν, μιὰ πού παρουσιάζονται σ' ἐμᾶς σὰν ἀλήθειες, τριγυρίζονται ἀπ' ὅλες τίς ψυχικὲς ιδιότητες, ἀπὸ τὸ συναισθηματικὸ τόνο τῆς ἀσφάλειας, καὶ γι αὐτὸ γίνονται ἐξαιρετικά ἀγαπητές, δένονται με τὸ βαθύτερό μας εἶναι σὰ στηρίγματα τῆς ἐνέργειάς μας, τῆς ζωῆς μας τῆς ἴδιας. Θέλουμε νὰ εἶναι ὅσο μπορεῖ πιὸ στερεές, πιὸ σταθερές, αἰώνιες ἂν εἶναι δυνατό, γιατί ἔτσι νιώθουμε περισσότερη ἀσφάλεια. Τέτοιες παραστάσεις δὲν μπορούσαν νὰ μὴν τριγυριστοῦν ἀπὸ μυστικισμό καὶ νὰ μὴν ἀναφεροῦν σὲ μιὰν ἀνώτερη πηγὴ, στὴν πρώτη ἀρχὴ τοῦ κόσμου. Εἶναι πολὺ συνηθισμένη ἡ ἀντίληψη, πὼς οἱ ἀλήθειες ἔχουν τὴν ἔδρα τους στὸν οὐράνιο τόπο, στὸ θεὸ τὸν ἴδιο ἢ ἀγίτητα πὼς ὁ ἴδιος ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἀλήθεια. *οἰα ἀληθεια!*

ΟΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΑΦΟΡΜΕΣ Ποιὲς εἶναι τότε οἱ πραγματικές ἀφορμές πού μᾶς ἐπιβάλλουν ὀρισμένες γνώσεις γι ἀλήθειες καὶ τί ιδιότητες πρέπει νὰ ἔχουν γιὰ νὰ δημιουργήσουν στὴ συνείδησή μας γενικὰ τὴ διάθεση πού τὴν ὀνόμασα ὑποκειμενικὴ ἢ συναισθηματικὴ ὄψη τῆς ἀλήθειας :

1) Τὸ πιὸ πραγματικὸ γιὰ τὴ συνείδησή μου, ἡ βασικὴ νὰ πούμε πραγματικότητα, εἶναι ἡ ἄμεση ἀντίληψη, τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ συναισθήματα, τὸ φῶς ἢ τὸ κόκκινο χρώμα πού βλέπω, ὁ πόνος πού νιώθω, ἡ χαρὰ, αὐτὰ πού μοῦ δίνονται με τέτοιο τόνο, πού δὲν μπορῶ νὰ τοὺς ἄρνηθῶ τὴν πραγματικότητα. Στὰ φαινόμενα αὐτὰ νιώθω καὶ νιώθω πραγματικότητες σημαίνει τὸ ἴδιο. Αὐτὸ τὸ νὰ εἶναι κάτι δοσμένο ἄμεσα εἶναι τὸ βασικότερο κριτήριο τῆς ἀλήθειας. Στὸ φαινόμενο αὐτὸ ἔχουμε τὸν τύπο τῆς γνωστικῆς λειτουργίας πού ἔγινε ἐνστιχτο καὶ τελειωτικὴ κατάχτηση τῆς φυλῆς.

Αὐτὸ ἐννοοῦν, ὅταν οἱ ὀρθόδοξοι γνωσιοθεωρητικοὶ μιλοῦν

για άμεση βεβαιότητα είτε για βεβαιότητα προλογική είτε για την «ένάργεια που έχει ή έσωτερική αντίληψη» (Meinong). Το ίδιο έννοιε ο Volkelt, όταν λέγει «βεβαιότητα που έχει ή συνείδηση για τόν εαυτό της». Αύτη τή θεωρεί σαν πρωταρχική βεβαιότητα και τή χαρακτηρίζει σαν προλογική (Gewissheit und Wahrheit, σ. 69).

2) Με τήν ίδια άμεση βεβαιότητα νιώθουμε τις σχέσεις ανάμεσα στα πρωταρχικά στοιχεία, τὰ αίσθήματα δηλαδή και τὰ συναίσθηματα. Η συνείδηση δηλαδή νιώθει τήν άμεση βεβαιότητα όχι μόνο τὸ άσπρο και τὸ μαύρο, τὸ κόκκινο και τὸ πράσινο, τή λίψη και τή χαρά, παρά και τὸ πὼς μοιάζουν ή διαφέρουν, πὼς είναι ίσα κι άνισα, μεγαλύτερα και μικρότερα, περισσότερα ή λιγότερα. Όλα αυτά δίνονται άμεσα μαζί με τήν εντύπωση. Τὸ ίσο ή τὸ άνισο δέν είναι κάτι δοσμένο από πριν ή από ύστερα παρά βρίσκεται μέσα στην ένιαία εμπειρία, είναι φαινόμενο, μέρος τῆς γνωστικῆς λειτουργίας.

3) Τήν ίδια άμεση βεβαιότητα έχουμε και στη λογική διάνοηση. Κρίσεις βασικές, όπως τὸ δλόκληρο είναι μεγαλύτερο από τὰ κομμάτια του, τὰ σώματα έχουν έκταση, κάθε τι που γίνεται έχει τήν αίτία του, επιβάλλονται στη συνείδηση με τή φωτεινάδα τους, γιατί είναι κανονισμένες πάνω σὲ πραγματικότητες που μᾶς τις δίνει ή άμεση αντίληψη.

Οί ὀρθολογιστὲς ισχυρίζονται πὼς τὸ κύρος στις κρίσεις αυτές δέν τὸ δίνουν ή βεβαιότητα κι ή ένάργεια παρά ή λογική κανονικότητα. Η καθαρή αναγκαιότητα, που έχει τὸ λογικό, φανερώνεται στη συνείδηση σὰ βεβαιότητα. Κι έχουν τήν ιδιότητα αύτη οί παραπάνω κρίσεις, γιατί στηρίζονται πάνω στους θεμελιακούς νόμους τῆς διάνοιας. Κι έτσι καταντοῦν στὸ συμπέρασμα, πὼς τὸ κύρος τῆς λογικῆς ἀλήθειας δέν τὸ δίνει «τὸ λαμπριστὸ αἶσθημα τῆς ένάργειας παρά ή συστηματική ἀποτελεσματικότητα τῆς ἀρχῆς».

Γεννιέται ὅμως τὸ ζήτημα, γιατί οί άμεσες ἀντιλήψεις κι ή λογική λειτουργία έχουν κοινή βάση στη συνείδηση τῆ βεβαιότητα, τήν ένάργεια και τήν ασφάλεια ; Αυτό που παίρνω για ἀλήθεια, είτε πραγματική είναι είτε λογική, μου δίνει τὸν ἠσυχασμό, ἐνῶ πολλές φορές είναι πλάνη είτε παραλογισμός. Αν είχαν δίκαιο οί ρασιοναλιστὲς ἔπρεπε μόνο ὅτι είναι πραγματικά ἀληθινὸ νὰ δίνει αυτό τὸ συναίσθημα.

Φτάνουμε λοιπὸν στὸ συμπέρασμα πὼς ή συνειδησιακή κατάσταση, ὁ συναισθηματικὸς τόνος, είναι τὸ κοινὸ και βασικὸ γνώρισμα στὸ φαινόμενο που τὸ λέμε γνώση είτε ἀλήθεια και σημαίνει, πὼς ή γνωστική λειτουργία ἔφτασε σὲ καλὸ τέλος, πὼς ἔκλεισε ὁ λογαριασμός και πὼς κατέχουμε γνώσεις χρήσιμες και

πού μπορούμε να βασιστούμε σ' αυτές. Όπως η συνείδηση γενικά έτσι κι η νόηση γεννήθηκαν από την αμοιβαία σχέση και συνεργασία τών οργανικών με τη φύση. Αλήθεια και γνώση είναι ό τι βοηθεῖ να βρούμε το δρόμο μας μέσα στον κόσμο, να τόν προσαρμόζουμε στις ανάγκες μας.

Γιὰ νὰ ἔχει ὁμοῦ μιὰ γνώση αὐτὴ τὴν ιδιότητα πρέπει ν' ἀντιστοιχεῖ σὲ κάτι σταθερὸ ἔξω ἀπὸ τὴ νόησή μας, στὸν κόσμὸ ἔξω ἀπὸ τὴ συνείδησή μας. Γνώση σωστὴ στὴν ἔννοια αὐτὴ εἶναι νὰ βρούμε τὴ φύση καὶ τὶς ιδιότητες τοῦ ἔξω κόσμου, τὶς αμοιβαῖες σχέσεις τῶν μερῶν του, τοὺς νόμους του ὅπως λέμε. Αὐτὴ στάθηκε ἡ ἀδιάκοπη προσπάθεια τοῦ νοῦ μας, νὰ μάθουμε τὸ μυστικὸ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς μας καὶ νὰ κανονίσουμε ἀνάλογα τὴ δράση μας. Αὐτὸ τὸ κάνουμε βῆμα με βῆμα. Ἀνακαλύπτουμε ὅλο νέα. Ὅ τι ἀνακαλύψαμε τὸ ξεκαριβώνουμε καὶ τὸ συμπληρώνουμε ὁλοένα. Εἶναι πολλὲς ἀλήθειες ποὺ εἶναι ἄγνωστες σ' ἐμᾶς, στὴ γενεὰ μας, ποὺ θὰ τὶς μάθουν οἱ γενεές ποὺ θ' ἀκολουθήσουν. Αὐτὲς θὰ εἶναι πολὺτιμα ὄργανα γιὰ τὴ δράση τους, ὅπως ὅσες ξέρουμε ἐμεῖς εἶναι πολὺτιμες γιὰ τὴ δική μας τὴ δράση.

Τὸ σημαντικότερο κριτήριό τῆς ἀλήθειας εἶναι ἡ πράξη. «Τὸ ζήτημα ἂν ἡ ἀνθρώπινη νόηση εἶναι ἀντικειμενικὰ ἀληθινή, εἶναι ζήτημα πρακτικὸ, ὄχι θεωρητικὸ. Στὴν πράξη πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ δείξει τὴν ἀληθινότητα δηλαδὴ τὴν πραγματικότητα, τὴ δύναμη, πέρα ἀπὸ τὴ νόησή του. Κάθε συζήτηση, γιὰ τὴν πραγματικότητα ἢ τὴ μὴ πραγματικότητα τῆς νόησης ἀπομονωμένης ἀπὸ τὴν πράξη εἶναι καθαρὰ σχολαστικὴ».